

Povijesni razvoj osiguranja pravne zaštite

Belanić, Loris

Source / Izvornik: **Evropska revija za pravo osiguranja, 2014, 13, 26 - 34**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:118:204847>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-23**

PRAVI

Pravni fakultet Faculty of Law

Sveučilište u Rijeci
University of Rijeka

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Law](#)
[- Repository University of Rijeka, Faculty of Law](#)

uniri DIGITALNA
KNJIŽNICA

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Povijesni razvoj osiguranja pravne zaštite

UDK: 368:34(091)

Primljen: 20. 1. 2014.

Prihvaćen: 7. 2. 2014.

Pregledni naučni rad

doi:10.5937/erpo1402026B

Apstrakt

U radu se daje prikaz povijesnog razvoja osiguranja pravne zaštite (u daljem tekstu: OPZ) kao vrste osiguranja kojemu je cilj preuzimanje obveze plaćanja pravnih troškova koji pogađaju osiguranika kada se nalazi u situaciji da mu je potrebna pravna pomoć. Povijesni razvoj osiguranja pravne zaštite možemo podijeliti u četiri razdoblja. U prvom razdoblju koje traje do 1917. godine nalazimo neke osnovne oblike udruživanja radi preuzimanja obveze plaćanja pravnih troškova za svoje članove (La Sou Medical 1897, Physicians' Defence Company 1899, *Schutzverein deutscher Reeder* 1901, *Versicherungsverein der Haus- und Grundbesitzer A. G.* 1910). Drugo razdoblje započinje osnivanjem prvog društva za osiguranje pravne zaštite pod nazivom DAS, 1917. godine u Parizu. Ono je pružalo pokriće troškova pravne zaštite svakome tko je uplatio policu osiguranja, a izvorno je bilo orijentirano na pravnu zaštitu vlasnika automobila i sportaša. Do početka II svjetskog rata DAS je proširio svoje poslovanje na susjedne zemlje (Njemačka, Belgija, Švicarska), a pojavili su se i neki novi osiguratelji pravne zaštite. Treće razdoblje razvoja OPZ-a započinje nakon završetka II svjetskog rata kada dolazi do razvoja automobilske turizma. U tom razdoblju dolazi do masovnog sklapanja polica osiguranja pravne zaštite širom Europe. Tome dodatno pridonosi i pojava novih pokrića troškova pravne zaštite koja nije isključivo rezervirana samo za vlasnike automobila. Na razini Europske unije donesena je i Direktiva br. 87/344/EEZ kojom se ujednačava pružanje usluga osiguranja pravne zaštite za čitavo područje Unije. Konačno, početkom 21. stoljeća započinje četvrto razdoblje razvoja OPZ-a čija je glavna karakteristika da osiguratelji pravne zaštite usko surađuju s odvjetnicima (sklapaju se partnerski ugovori), ali i preventivno savjetuju svoje osiguranike, između ostalog, kako da izbjegnu sporne situacije a sve u cilju smanjenja pravnih troškova, tj. obveza osiguratelja.

* Docent Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, e-mail: lorisb@pravri.hr

Ključne riječi: osiguranje, povijesni razvoj, pravna zaštita, pravni troškovi

1. UVOD

Vremena u kojima živimo karakteriziraju velike promjene u pravnim sistemima, stalno donošenje novih, te izmjene i dopune postojećih propisa a što je posljedica razvoja prava na europskoj i globalnoj razini. Prisutno je stalno uvođenje novih pravnih instituta, a pojedinac (ali općenito i svi ostali pravni subjekti) raspolaže raznim pravima i pravnim sredstvima i mogućnostima za njihovo ostvarenje više nego ikad u povijesti ranije. Naravno, za zaštitu i ostvarenje prava u slučaju njihove povrede potrebna je stručna pravna pomoć koja ima svoju cijenu. Potreba za stručnom pravnom pomoći upravo zbog kompleksnosti pravnog sustava svakim danom je sve veća. No, i sam postupak zaštite i ostvarivanja pred raznim tijelima nije besplatan (osim u iznimnim slučajevima).

Osiguratelji su prepoznali mogućnost da uz plaćanje premije preuzmu rizike nastanka potrebe za pravnim troškovima koji pogađaju osiguranika kada se nalazi u raznim situacijama u kojima mu je potrebna pravna pomoć (zastupanje na sudu, pred ostalim državnim tijelima, arbitražom ili pred nekim drugim tijelom za rješavanje sporova). Upravo je neposredna svrha OPZ preuzimanje rizika nastanka pravnog spora, odnosno rizika nastanka potrebe za pravnom pomoći osiguraniku koja je povezana s plaćanjem pravnih troškova.

Radi se o vrsti osiguranja koja je relativno novijeg datuma. U svom suvremenom smislu, ova vrsta osiguranja pojavila se prije nepunih stotinjak godina u Francuskoj, a danas je prisutna širom zemalja Europske unije i svijeta o čemu govorimo u nastavku.

2. PRETHODNICI OPZ-a

Institucije koje su na tragu ispunjavanja iste socijalne funkcije kao OPZ mogu se pronaći još u rimskom

pravu patronata, u odnosu između patrona i njegovog podložnika,¹ u kojemu je patron imao obvezu prema podložniku pružiti mu zaštitu, kako fizičku, tako i pravnu na sudu. Također, i srednjovjekovni feudalac imao je identičnu obvezu prema svojim kmetovima: braniti ih fizički, ali i pravno na sudovima. Nadalje, u srednjem vijeku članovi gilda pomagali su međusobno jedni druge u ostvarivanju pomoći na sudovima, bilo kada je jedan njihov član postavljao određeni zahtjev za ostvarenje svoga prava, bilo kada su protiv njega postavljani zahtjevi trećih. Bili su to primitivni oblici uzajamnog osiguranja pravne zaštite (Pfennigstorf, 1975, 455; Isola, 2005, 3; Landwehr, 1975, 67–75).

Prvi ozbiljniji pokušaj bavljenja OPZ-om nailazimo u razdoblju od 1820. do 1850. godine u Francuskoj gdje se javljaju prve kompanije koje su sklapale ugovore kojima su se obvezivale voditi sporove (postupke) za svoje klijente bilo kao tužitelje, bilo kao tuženike, uz plaćanje određenog periodičnog fiksnog iznosa. Za dodatno uplaćeni iznos, preuzimale su obvezu isplate određene svote novca svom klijentu ukoliko izgube spor. Ti ugovori su bili imenovani kao ugovori o osiguranju. Međutim, francuski Vrhovni sud („Cour de cassation”) odlučio je da ti ugovori nemaju karakter ugovora o osiguranju, već karakter ugovora o službi. Također je bilo dvojbi o pravnoj dopuštenosti takve vrste posla, te je ovakva vrsta pružanja OPZ-a vrlo brzo napuštena.

Oko 1880. godine, također u Francuskoj, ponovo se javlja još jedan eksperiment OPZ-a. Pod nazivom *contre-assurance générale* jedan je zastupnik u osiguranju započeo sklapati ugovore, uz određenu godišnju naknadu, kojima je pružao svojim klijentima pomoć u ostvarivanju njihovih zahtjeva prema njihovim osigurateljima (početno osigurateljima od požara). No, francuski Vrhovni sud zauzeo je 1891. godine gledište da se i u ovom slučaju ne radi o ugovoru o osiguranju, već o vrsti agencijskog ugovora, ali da ipak nije protupravan. Ipak, unatoč nedostatku službenog priznanja, ideja o osiguravanju osiguranika protiv vlastitih osiguratelja proširila se i izvan granica Francuske – u Belgiji, Luksemburgu, Italiji i Švicarskoj (Pfennigstorf, 1975, 455–456).

Nešto kasnije, 1897. godine jedan je liječnik u Parizu bio osuđen za nepažnju i nesposobnost u liječenju zbog smrti neke žene tijekom poroda. Organizacija za uzajamnu pomoć zdravstvenih djelatnika „Le Concours Médical”, pratila je cijeli slučaj te je osnovala društvo za uzajamno osiguranje „Le Sou Medical”, s ciljem pružanja zaštite medicinskim djelatnicima koji su njezini članovi, u sličnim slučajevima koji bi ih zadesili. Članarina

u toj organizaciji iznosila je 5 centi na dan, odnosno 18 franaka godišnje. Slična kompanija osnovana je 1899. godine i u Fort Waynu, saveznoj državi Indiani, u SAD-u, pod nazivom „Physicians’ Defence Company.” S obzirom na to da u to doba osiguranje od profesionalne odgovornosti nije postojalo, dapače bilo je čak i zabranjeno, osiguranje koje su pružale navedene kompanije, a koje se odnosilo na pomoć u kaznenim i građanskim postupcima zbog pogreške u liječenju, naišlo je na veliko odobravanje među liječničkom profesijom (Isola, 2005, 4).

Godine 1901. u Hamburgu je osnovano Društvo zaštite njemačkih brodovlasnika („Schutzverein deutscher Reeder”). To je bilo društvo za uzajamno osiguranje koje je svojim članovima pružalo pomoć u sporovima iz ugovora o pomorskom prijevozu i osiguranju, kao i u sporovima koji su se vodili povodom zahtjeva za naknadu štete zbog gubitka, ili oštećenja tereta, ili kod havarija.

Pojava navedenih pokušaja pružanja usluga OPZ-a, bila je razlogom što se započelo i u akademskim krugovima teoretski promišljati o toj grani osiguranja. Tako se 1902. godine u austrijskom časopisu osiguranja pojavio članak koji je opisivao moguće osigurateljsko pokriće troškova parnice, te opravdanost i probleme tog osiguranja.² Članak se odnosio na osiguranje svih troškova koji se mogu pojaviti u parnici, a ne samo odvjetničke pristojbe. Zbog nedostatka statistike i zbog straha od nepovoljne selekcije, autor je u tom članku zauzeo negativno gledište prema OPZ-u, te da ono može biti predmet poslovanja neozbiljnih kompanija ili onih koji su spremne na velike žrtve.

Taj je članak zaslužan u zemljama njemačkog govornog područja za početak široke rasprave o teorijskim osnovama i praktičnoj provedivosti OPZ-a. Ubrzo su se uvidjele tri temeljne metode kojima se može odrediti pokriće rizika osiguranja troškova pravne zaštite. Prva metoda – određivanje pokrića rizika OPZ-a bilo bi opće sveobuhvatno pokriće za sve troškove koji bi nastali u bilo kojem pravnom postupku (bilo koje vrste ili prirode) – tzv. opće OPZ. Druga metoda – određivanje pokrića rizika u OPZ-u bilo bi pokriće troškova koje se odnosi na pojedini, jedan konkretno određeni pravni postupak. Treća metoda pokrivanja rizika u OPZ-u odnosila bi se na pokriće troškova pravne zaštite u pojedinim specijalnim pravnim postupcima, na primer u postupcima koji proizlaze iz vlasničkih sporova nekretнина, postupci koji se tiču određene djelatnosti ili zanimanja osiguranika i sl. Dakle, naglašava se tzv. specijalno pokriće OPZ-a. U teoriji, ali u praksi naposljetku je

¹ Ako bi primjerice netko povrijedio roba ili izvršio nad njim kakvo nasilje, odgovarajuću tužbu i zaštitu mogao je tražiti samo gospodar (Horvat, 1977, 45).

² Schneider, Eine Studie über Prozesskostenversicherung, 23, *Assekuranzjahrbuch II*, 188, 1902, citirano prema: Pfennigstorf, 1975, 456, fusnota br. 14.

prevladala ova treća metoda (Pfnennigstorf, 1975, 456; Isola, 2005, 4). Tim više što je u Francuskoj 1905. godine započeo s radom osiguratelj pod nazivom „Garantie des Droits en Justice”, koji je pružao ugovorno pokrivanje troškova u pravnim postupcima bilo koje vrste (generalno pokriva), ali je već 1918. godine prestao s radom.

Prvo uspješno OPZ, a koje se moglo svrstati u tzv. specijalno OPZ, javilo se 1910. godine u Gelzenkirhenu u njemačkoj rurskoj oblasti. Ono je bilo društvo za uzajamno osiguranje čiji su članovi bili kućevlasnici i zemljoposjednici (odatle i naziv društva: „Versicherungsverein der Haus- und Grundbesitzer A. G.”) Ono još postoji i danas u nešto izmijenjenom obliku (Harbauer, 2004, 98). Svrha je društva bilo financiranje parnica protiv rudarskih kompanija u pogledu naknade štete prouzrokovane rudarskom djelatnošću. Potreba za takvom vrstom osiguranja u tom području bila je očita. Uspješno vođenje parnice za naknadu štete protiv moćnih rudarskih kompanija s njihovim iskusnim odvjetnicima zahtijevalo je jak angažman skupih vještaka i isto tako stručnih, (ali i skupih) odvjetnika. Vođenje parnice bez osiguranja troškova jako bi otežalo izgleda za uspjeh. Slična osiguranja pojavila su se, također, i u ostalim njemačkim rudarskim područjima.

Navedeni osiguratelji koji su se pojavili u Francuskoj i Njemačkoj između 1897. i 1917, a koji su se odnosili na pokrivanje OPZ liječnika, brodovlasnika, te kućevlasnika i zemljoposjednika u rudarskim štetama, ne smatraju se pravim začetnicima suvremenog OPZ-a iz dva razloga (Isola, 2005, 4). Ponajprije zbog toga što su to bila društva za uzajamno osiguranje koja su pružala zaštitu samo svojim članovima, odnosno samo određenoj kategoriji osoba za svojim partikularnim interesima, te kao takvi, nisu bili otvoreni za pružanje osiguranja pravne zaštite svakome, a što je glavna karakteristika modernih OPZ-a. Kao drugi razlog navodi se kako društva za uzajamno osiguranje nemaju prvenstveni cilj poslovati s dobiti kao obična osiguravajuća društva, te da kao takva djeluju više kao podrška svojim članovima, nego društvo koje posluje na komercijalnoj osnovi. No, uskoro su se počele stvari mijenjati i u pogledu navedenih razloga.

3. POČECI RAZVOJA OPZ-a

Pojava prvog pravog osiguratelja pravne zaštite veže se za razvoj automobilizma. Početkom 20. stoljeća, automobili, koji su tada ipak bili velika novost, smatrali su se bučnim, smrdljivim i nepotrebnim stvarima koje su posjedovali samo ekscentrici, odgovorni za velik broj sudara sa stokom, konjima i zaprežnim kolima na cesti. Na taj način automobili i njihovi vlasnici „priskrbili”

su si mnogobrojne neprijatelje koji su prema njima postavljali različite pritužbe i pravne zahtjeve.

Imajući u vidu ove probleme automobilista, u francuskom gradu La Manu, 1917. godine u „Automobile Club de l'Ouest”, čiji je osnivač bio Žorž Duran, francuski poduzetnik, automobilski entuzijast i organizator automobilskih utrka 24 sata Le Mana, počelo se sa organiziranim pružanjem pravne usluge svojim članovima, a u cilju njihove obrane od navedenih pritužbi i pravnih zahtjeva zbog uporabe automobila. Ideja o pružanju pravnih usluga članovima kluba bila je tako uspješna da je klupska organizacija zapala u financijske poteškoće. Zbog toga se odlučilo da klub više neće pružati pravne usluge svakom članu kluba, već će se one pružati samo onima koji će platiti određeni doprinos u, za tu svrhu, posebno osnovano društvo za uzajamno osiguranje od strane članova navedenog kluba. To društvo je bilo „La Défense Automobile et Sportive” ili poznatije pod nazivom „DAS.” Društvo je prema uvjetima u polici, „svojim klijentima jamčilo nadoknadu troškova pravnog savjetovanja i odvjetničkog zastupanja na sudu prije donošenja bilo koje sudske odluke” (Isola, 2005, 5). Riječ *Sportive* u nazivu društva nije bez razloga upotrijebljena. Ugovori o osiguranju nisu se sklapali samo s vlasnicima automobila, nego i sa svim onima koji su se bavili sportom. Prve su police osiguranja omogućivale naknadu troškova prouzrokovanih u pravnim postupcima zbog povrede zakona ili ostalih propisa do kojih je došlo zbog, ili su bile u vezi s vlasništvom nad motornim vozilom, biciklom, konjskom kočijom, ili u vezi s prakticiranjem sportova na otvorenom, na primer baloniranjem, avijacijom, lovom, ribolovom, gađanjem, gimnastikom, nogometom, itd.³ Dakle, osiguravajuće društvo djelovalo je i kao osiguranje sportaša (Pfnennigstorf, 1975, 457) u pogledu troškova pravne zaštite, a u to doba se i sama vožnja automobila smatrala vrstom sportske aktivnosti.

Od 1897. pa do 1917. godine u Europi se pojavilo nekoliko osiguratelja koji su pružali usluge OPZ-a. To su već ranije spomenuti „Le Sou Médical iz Pariza, „Schutzverein deutscher Reeder” iz Hamburga, „Versicherungsverein der Haus- und Grundbesitzer a. G.” iz Gelzenkirhena, te novo pridošli „DAS” iz Le Mana.

Zajedničko im je bilo to što su sva ta društva bila društva za uzajamno osiguranje, a što je početkom 20. stoljeća bio uobičajeni oblik poslovanja društava za osiguranje.

Razlike društva „DAS” od već postojećih društava koja su se bavila OPZ-om bile bi sljedeće (Isola, 2005, 5):

³ Godišnji doprinos za osiguranje bio je 20 ondašnjih franaka za automobil (još 10 za drugi automobil), 3 franka za bicikl, 5 franaka za lov (uključujući i lov na lisice), 50 za avion ili balon (još 25 za drugi avion ili balon) (Isola, 2005, 5).

1) „DAS” je otvoren prema svakome tko je spreman platiti doprinos za osiguranje, a ostala su bila usmjerena samo na određen uski krug zainteresiranih osoba (liječnici, brodovlasnici, kućevlasnici i zemljoposjednici);

2) „DAS” je zasnovan na poduzetničkim načelima sa stjecanjem dobiti, dok su ostala bila namijenjena prvenstveno s ciljem za pružanje osigurateljske zaštite svojim članovima;

3) Prethodni osiguratelji imali su drukčije organizirane usluge pružanja OPZ-a. Tako je „Le Sou Médical” pružao svojim članovima defanzivno ili pasivno OPZ u postupcima koje su prema njima pokrenule treće oštećene osobe (na primer, za naknadu štete) ili sama država (na primer, kaznene postupke zbog nesavjesnog liječenja), a osiguratelj je financirao troškove obrane. „Versicherungsverein der Haus- und Grundbesitzer a. G.” iz Gelzenkirhena pružao je svojim članovima, tzv. aktivno OPZ u postupcima za naknadu štete gdje su se članovi pojavljivali kao tužitelji protiv rudarskih kompanija. S druge strane, „DAS” je nudio oboje, tzv. *Recours et Défense* (zahtjev i obrana), odnosno tzv. aktivni i pasivni aspekt OPZ-a – pokriva i troškove tužbe (aktivne strane) u postupku, a i troškove obrane (pasivne strane u postupku).

Zbog svih navedenih razloga „DAS” se smatra prvim modernim osiguravajućim društvom koje pruža usluge OPZ-a, te se 1917. godina uzima kao godina nastanka OPZ-a (Isola, 2005, 5; Harbauer, 2004, 98; Van Bühren, Plote, 2007, 1).

Osnivači „DAS-a” nisu mogli slutiti koliko je u narednih nekoliko desetljeća došlo do povećanja vlasnika automobila i time, posljedično, cestovnog prometa. Tako je odmah nakon Prvog svjetskog rata tzv. automobilsko pokriće postalo glavni posao „DAS-a.” Društvo je postalo tako uspješno da je ime i logo „DAS” postao sinonim za pravnu zaštitu vlasnika motornih cestovnih vozila. Čak su i neka nezavisno osnovana osiguravajuća društva u drugim zemljama, a koja su se bavila OPZ-om, uzela isto ime.⁴ Također, do Drugog svjetskog rata se diljem zapadne Europe pojavio čitav niz ostalih osiguratelja pravne zaštite koji su pružali OPZ vlasnicima motornih vozila.

Zanimanje za pružanje OPZ-a pokazala su i osiguravajuća društva koja su se bavila i osiguranjem od odgovornosti, kao i osiguranjem imovine, nudeći svojim osiguranicima OPZ kao dodatno osiguranje na već postojeće police osiguranja od automobilske odgovornosti ili kasko osiguranja. U ovom kontekstu, odmah na početku se uočilo kako može doći do ozbiljnog sukoba

interesa kada jedan te isti osiguratelj bude uvučen u isti slučaj kao osiguratelj pravne zaštite za tužitelja i osiguratelj od odgovornosti za tuženika. Ovaj problem motivirao je 1936. godine ondašnji njemački ured za nadzor u osiguranju („Reichaufsichtsamt für Versicherungswesen”) na uvođenje stroge odvojenosti osiguratelja pravne zaštite od osiguratelja koji sklapaju ugovore o osiguranju od odgovornosti (tzv. *Spartentrennung* – odvajanje grana, govori se još i o načelu *specijalizacije* osiguratelja pravne zaštite) (Isola, 2005, 9; Harbauer, 1986, 4). Tako su u Njemačkoj, već u početku razvoja OPZ-a, osiguratelji pravne zaštite postali odvojeni od ostalih osiguratelja.

4. SUVREMENI RAZVOJ OPZ-a

O suvremenom razvoju OPZ-a možemo govoriti nakon Drugog svjetskog rata. Tada je došlo do prave eksplozije cestovnog prometa čemu je svakako pridonijela i pojava, tzv. automobilskog turizma. Posjedovanje police OPZ-a bilo je vrlo korisno u situacijama prometnih nezgoda u stranoj zemlji, sa stranim jezikom, s nepoznatim pravnim pravilima, postupcima i običajima, i ponekad s neprijateljski raspoloženim stranim policajcima i svjedocima nesreće. Već je početkom 50-tih godina prošlog stoljeća u Njemačkoj, rast OPZ-a dosegnuo stopu od 50% godišnje (Pfenningstorf, 1975, 459).

Velikim rastom OPZ-a došlo je i do pojave velikog broja osiguratelja pravne zaštite, a to je posljedično vodilo jakoj međusobnoj konkurenciji. Da bi se održali na tržištu, mnogi su osiguratelji počeli nuditi OPZ i za različite ostale situacije, a ne samo vlasnicima automobila. Tako se pojavilo OPZ za poljoprivrednike, poslovne ljude, pojedina zanimanja, vlasnike nekretnina, zakupce, zaposlenike, zatim, tzv. obiteljska pokrića, obrane u kaznenim postupcima, pokriće u sporovima za naknadu štete i sporova iz ugovornih odnosa, pa sve do pokrića određene pravne zaštite u obiteljskim i nasljednim stvarima. No, ovaj razvoj, također, dokazuje povećanje sposobnosti osiguratelja i njihov tehnički napredak u preuzimanju raznih novih rizika (Pfenningstorf, 1975, 459).

Razvoj suvremenog OPZ-a obilježava i njegov sukob s odvjetničkom profesijom. Kamen spoticanja odnosi se na pitanje mogu li osiguratelji pravne zaštite pružati i usluge pravne zaštite poput odvjetnika (i tako osiguravati pravnu zaštitu) ili se njihova zadaća svodi samo na financiranje troškova pravne zaštite (izdataka za odvjetnike i sudske ili upravne pristojbe) (Isola, 2005, 12). Naime, još je „DAS” u doba svog početka, u svojim policama osiguranja predvidio kako se njegova obveza prema osiguraniku ne bi sastojala samo u plaćanju novčanog iznosa za nastale troškove pravne zaštite, nego i

⁴ Tako je 1926. osnovan „DAS” u Švicarskoj, 1927. u Belgiji, a 1928. u Njemačkoj, s time da mu je naziv bio germaniziran: „Deutscher Automobil Schutz” (Pfenningstorf, 1975, 457–458; Linssen, Mathy, 2003, 259–260).

u raznim uslugama koje bi pružao svojim osiguranicima, a radi ostvarenja njihove pravne zaštite (Isola, 2005, 7–8). Na kongresu Međunarodnog udruženja odvjetnika 1958. godine u Kelnu iznesena su čak radikalna gledišta da se zabrani rad osigurateljima pravne zaštite jer se njihovo poslovanje protivi općim načelima prava, te da su ugovori o OPZ-u protupravni. No, prevladala su ipak, blaža gledišta kako bi bilo dobro da se djelatnost osiguratelja pravne zaštite ograniči samo na financijski aspekt OPZ-a, koji bi obuhvaćao plaćanje troškova odvjetnika i ostalih troškova postupaka, pri čemu bi osiguranici slobodno izabirali svoje odvjetnike, a osiguratelji se ne bi miješali u vođenje postupka (Isola, 2005, 12). No, nakon ovih burnih događaja, ipak je pronađen zajednički jezik te se uvidjelo da od OPZ-a postoji višestрана korist: ponajprije za osiguranike, a potom i za osiguratelje te i za odvjetnike (jer postojanjem OPZ-a i odvjetnici imaju određenu sigurnost da će im troškovi biti podmireni).

Tijekom višegodišnjeg razvoja OPZ-a uvidjelo se da ono omogućava pokriće rizika troškova pravne zaštite prvenstveno osobama srednjeg imovinskog stanja koje su spremne dio sredstava izdvajati u navedeno osiguranje. Osobe slabijeg imovinskog stanja, u pravilu, nisu voljne na jednu takvu dodatnu financijsku žrtvu. Stoga, 70-ih godina 20. stoljeća javila se ideja u pravnoj teoriji o uvođenju, tzv. općeg obvezatnog OPZ-a po uzoru na sustav zdravstvenog i mirovinskog (socijalnog) osiguranja (Pfenningstorf, 1975, 459–460). Smatralo se da će se na taj način svim osobama neovisno o njihovom imovinskom stanju, učiniti ekonomski dostupnijim OPZ, a time posljedično i sve one pogodnosti koje takvo osiguranje nudi: lakši pristup pravnim institucijama, a radi ostvarivanja ili obrane svojih prava. No, ipak ova ideja nije naišla na prihvaćanje. Kao argumenti se navode: 1) takav jedan sustav bi dodatno opterećivao svoje potencijalne korisnike, 2) ne postoji tako velika učestalost rizika pravne zaštite kao što je učestalost rizika kod, na primer obveznog osiguranja od automobilske odgovornosti, 3) takav bi sustav depersonalizirao odnos odvjetnik – klijent te bi doveo do smanjenja osobnog sudjelovanja građana u pravosudnom sustavu. No, navele su se i neke pozitivne kritike takvog sustava: 1) rješavanje problema pristupa pravdi i pravosuđu, 2) smanjenje troškova raznih pravnih postupaka, 3) subvencioniranje odvjetničkih tarifa i 4) poboljšanje sustava pravne pomoći građanima. Ipak, nije došlo do ostvarenja ove ideje, jer je prevladalo mišljenje da se osobama slabijih imovinskih mogućnosti pristup pravosuđu može ostvariti izravnim potporama u sustavu pravne pomoći, nego redistribucijom troškova među cjelokupnom populacijom obveznim osiguranjem pravne zaštite, dakle među onima koji si mogu, ali i među onima koji si ne

mogu priuštiti plaćanje premije obveznog osiguranja pravne zaštite (Pfenningstorf, 1975, 460).⁵

Važan događaj u suvremenom razvoju OPZ-a svakako je i donošenje Direktive br. 87/344 EEZ-a od 22. lipnja 1987. godine (Council Directive 87/334/EEC), koja se odnosi na ujednačavanje zakonskih, podzakonskih i upravnih akata koji se odnose na osiguranje troškova pravne zaštite.⁶ Tom su Direktivom uređena neka bitna pitanja OPZ-a koja su tijekom povijesnog razdoblja bila sporna, te se na taj način pokušavalo ujednačiti pružanje usluga OPZ-a za čitavo područje Unije. Tako je u Direktivi dana definicija OPZ-a (čl. 2 Direktive), uređeno je pitanje rješavanja sukoba interesa kada jedan te isti osiguratelj pruža usluge OPZ-a zajedno s drugim vrstama osiguranja (čl. 3 Direktive), naglašeno je pravo osiguranika na slobodan izbor odvjetnika, kao i kada se ono može ograničiti (čl. 4 i 5 Direktive), priznato je pravo osiguraniku na provođenje posebnog postupka u slučaju sukoba mišljenja između njega i osiguratelja pravne zaštite (čl. 6 Direktive), propisana je i obveza osiguratelja da informira osiguranika o pravu na slobodan izbor odvjetnika, kao i o pravu na provođenje posebnog postupka u slučaju sukoba mišljenja između osiguratelja i osiguranika (čl. 7 Direktive), također je izričito navedeno kako se trebaju poništiti sve odredbe koje zabranjuju osiguratelju da osim OPZ-a pruža i usluge iz ostalih grana osiguranja (čl. 8 Direktive).

I Europski sud pravde imao je priliku u nekoliko navrata odlučivati o pitanjima koja su uređena Direktivom. Gotovo sva pitanja o kojima je Sud odlučivao odnosila su se na pravo osiguranika da slobodno izabere odvjetnika, odnosno na razna ograničenja toga prava koja su bila predviđena u uvjetima pojedinih osiguratelja. To i ne čudi imajući u vidu činjenicu da troškovi odvjetnika predstavljaju najveću stavku u pravnim troškovima, pa osiguratelji pokušavaju u plaćanju odvjetničkih troškova postići određene uštede. Ovakvo nastojanje osigurateljima Europski sud ne osporava, ali se pri tome ne smije ograničiti ili ugroziti pravo osiguranika

⁵ Tako je, na primer u Njemačkoj problem pristupa sudovanju osoba slabijeg imovinskog stanja riješen posebnim Zakonom o pomoći u procesnim troškovima (*Gesetz über Prozesskostenhilfe*, BGBl. 1980 I S. 677) kojim je proširena primjena, tzv. siromaškog prava iz Zakona o parničnom postupku (*Zivilprozessordnung*, skraćeno: ZPO), kao i Zakonom o savjetodavnoj pomoći (*Beratungshilfegesetz*, BGBl. 1980 I S. 689) (Harbauer, 2004, 116).

⁶ Direktiva o OPZ-u od 22. lipnja 1987. godine, u svom čl. 1 poziva se na Dodatak Prve Direktive neživotnog osiguranja br. 73/239 EEZ-a gdje se u točki A paragrafa 17 Dodataka, klasificiraju troškovi pravne zaštite kao zaseban rizik osiguranja, a što je ujedno predstavljao i temelj za donošenje Direktive o OPZ-u od 22. lipnja 1987. godine koja pobliže regulira OPZ kao zasebnu vrstu osiguranja.

na slobodan izbor odvjetnika, tj. pravnog zastupnika. Tako, prema stavu Europskog suda postoji ograničenje prava na slobodan izbor odvjetnika i ništetne (ništavne) su odredbe uvjeta osiguranja koje ovlašćuju osiguratelja pravne zaštite, u slučajevima u kojima velik broj osiguranih osoba pretrpi štetu iz istog događaja (tzv. klauzule o masovnim štetama), da izabere jednog pravnog zastupnika koji će zastupati interese više osiguranih osoba (i time ostvario uštede u plaćanju pravnih troškova). To pravo isključivo pripada osiguraniku.⁷ Također, Europski sud smatra da postoji ograničenje prava na slobodan izbor odvjetnika, odnosno da je ono povrijeđeno i u slučaju kada je osiguratelj uvjetima osiguranja predvidio da neće isplatiti troškove odvjetnika ako u pojedinim pravnim postupcima nije obvezno zastupanje od strane odvjetnika (posrijedi je bio radni spor u Nizozemskoj), pa u tom slučaju osiguranika može zastupati i savjetovati zaposlenik osiguratelja pravne struke, osim ako sam osiguratelj odluči da je za zastupanje interesa osiguranika potrebno ovlastiti vanjskog odvjetnika u kom slučaju bi osiguratelj osigurao odvjetničke troškove. Time pravo na slobodan izbor odvjetnika ovisi o volji osiguratelja što je protivno smislu čl. 4 Direktive.⁸ No, u jednom drugom slučaju Europski sud je sasvim jasno dao do znanja da pravo osiguranika na slobodan izbor odvjetnika nije povrijeđeno ako se osiguratelj uvjetima osiguranja obvezao snositi troškove odvjetnika čije je sjedište na području prvostupanjskog tijela koje vodi postupak, ako na tom području postoji veći broj odvjetnika koje osiguranik može izabrati (u konkretnom slučaju radilo se o Beču). Inzistiranje na plaćanje odvjetničkih troškova odvjetnika čije je sjedište u mjestu prebivališta osiguranika, ali koje je značajno udaljeno od mjesta prvostupanjskog tijela (u konkretnom slučaju radilo se o mjestu koje je 600 kilometara udaljeno od Beča), samo bi uvećalo odvjetničke troškove (u prvom planu, troškove puta i dnevnica), a pravo na slobodan izbor odvjetnika nije povrijeđeno jer je osiguranik mogao slobodno izabrati odvjetnika u mjestu u kojem se vodi prvostupajski postupak (Beč).⁹

Ako o suvremenom razvoju OPZ-a govorimo o brojkama, onda treba znati da je 2011. godine na tržištu osiguranja Europske unije ukupno uplaćena bruto premija u ovoj grani osiguranja iznosila 7,784 milijardi

eura. Od toga je gotovo 3,331 milijardi eura otpalo na Njemačku, na Ujedinjeno Kraljevstvo oko 502 milijuna eura, na Francusku 920 milijuna eura, na Austriju 445 milijuna eura, Belgiju oko 389 milijuna eura i Italiju 301 milijun eura.¹⁰

Iz navedenih podataka može se zaključiti kako je u Njemačkoj došlo do daleko većeg razvoja OPZ-a nego u drugim zemljama. Smatra se da je razlog tomu što je Njemačka najranije od svih europskih zemalja zakonski uredila sudske pristojbe i odvjetničke tarife, kao i okolnost da je ZPO-om (njemački Zakon o parničnom postupku) propisano da ona strana koja je pretrpjela neuspjeh u parničnom postupku snosi sve troškove spora, pa je time osiguratelj pravne zaštite, u slučaju „pobjede” svojeg osiguranika, imao pravo na naknadu troškova od protivnika osiguranika. Navedene okolnosti omogućile su da mnogi njemački osiguratelji pravne zaštite, unatoč visokim svotama pokrića i velikog broja vrsti OPZ-a, posluju s relativno malim premijama, čime su privlačili veći broj potencijalnih osiguranika (Cornelius-Winkler, 2006, 2).

S druge strane, tržište OPZ u državama na području bivše Jugoslavije izrazito je nerazvijeno. O tome svjedoči i činjenica da u Hrvatskoj godišnja bruto premija nije dosegla niti milijun eura od 2003. godine od kada uopće postoji takva vrsta osigurateljskog pokrića u Hrvatskoj. Na hrvatskom tržištu osiguranja još uvijek se nije pojavio specijalizirani osiguratelj koji bi isključivo pružao usluge iz OPZ-a, već takve usluge pruža vrlo mali broj osiguratelja koji obavljaju poslove osiguranja imovine općenito (tzv. kompozitni osiguratelji). Osiguratelji koji i obavljaju poslove OPZ-a, po pravilu nude police OPZ-a u okviru nekog drugog osiguranja, najčešće osiguranja od odgovornosti (tzv. *add on* osiguranje pravne zaštite). Ono na što valja skrenuti pozornost jest da je za očekivati ekspanziju ove vrste osiguranja u Hrvatskoj, pogotovo nakon njezinog ulaska u EU, što potvrđuje i primjer Slovenije u kojoj je odmah po ulasku u članstvo EU čak dvadesetdevet osiguratelja prijavilo obavljanje poslova OPZ-a (Pehar, 2006, 110), a 2012. godine u Sloveniji godišnja bruto zaračunata premija OPZ iznosila je oko 3,7 milijuna eura.¹¹

5. NAJNOVIJE TENDENCIJE U RAZVOJU OPZ-a

Iako je u Njemačkoj došlo do najvećeg razvoja OPZ-a u Europi, ipak se navodi kako se na njemačkom tr-

⁷ Spor C-199/08 Eschig [2009] ECR I-8295, videti prikaz: Gazivoda, 2009, 94–101.

⁸ Spor C-422/12 Sneller [2013] ECR I-0000. Ovakvo rješenje je, na primer, prihvaćeno u par. 5 Uslova za pravnu zaštitu pacijenata njemačkog osiguravača „DAS” koje posluje u sastavu njemačkog koncerna „ERGO osiguranja” (Sonderbedingungen für den D. A. S. Patienten-Rechtsschutz, 2009, dostupno na: www.dkv.com/productdb_img/pdf/VF474-3A.pdf, 6. 2. 2014.)

⁹ Spor C-293/10 Stark [2011] ECR I-4711.

¹⁰ Non-life Premiums of European Insurers, dostupno na: <http://www.insuranceurope.eu/facts-figures/statistical-series/non-life>, 13. 1. 2014.

¹¹ Dostupno na: <http://www.zav-zdruzenje.si/statisticni-podatki-2012/>, 13. 1. 2014.

žištu osiguranja osjeća određena zasićenost ponudom osiguratelja pravne zaštite. Stoga, postoje tendencije da osiguratelji pravne zaštite postupno preoblikuju svoju ulogu u plaćanju i naknadi pravnih troškova osiguranika u ulogu dobavljača pravnih usluga (Gleichmann, 2006, 7). Radi se o tomu da osiguratelji pravne zaštite nastoje svojim osiguranicima pomoći u rješavanju njihove pravne stvari u ranijoj fazi pravnog spora, „sve do vrata sudnice” (Fagnart, 2002, 2). Ovakve „šire” pravne usluge osiguratelja pravne zaštite odnosile bi se prvenstveno na davanje raznih pravnih savjeta svojim osiguranicima kako riješiti nastali pravni problem,¹² odnosno kako izbjegnuti situacije iz kojih može nastati neki pravni problem (preventivno savjetovanje), te na zastupanju i pomoći osiguranicima u izvansudskom ili alternativnom načinu rješavanja pravnih sporova. Ovo posljednje je osobito povoljno za osiguranike ako žele izbjeći dugotrajni postupak pred državnim pravosudnim aparatom i što brže riješiti spor na zadovoljavajući način (Moerland, 2006, 9).

Naravno da u jednom takvom opsegu pružanja pravnih usluga od strane osiguratelja pravne zaštite dolazi do određenih sukoba s odvjetničkom komorom u pogledu postojanja ekskluzivnog prava na pravno savjetovanje i zastupanje klijenata. Ovo zbog straha odvjetništva od gubitka klijenata i smanjenja zarade. No, navodi se kako se takvi sporovi mogu razriješiti sporazumima između osiguratelja i odvjetničkih komora kojima bi se osiguratelji obvezivali uplatiti godišnje određen iznos na račun komore (Fagnart, 2002, 1).

S druge strane, a u cilju izbjegavanja sukoba s odvjetništvom, a također i u cilju smanjenja troškova svojih obveza prema osiguranicima, mnogi su osiguratelji u Njemačkoj započeli s praksom sklapanja, tzv. partnerskih ugovora s pojedinim odvjetničkim uredima. Prema takvim ugovorima, osiguratelji pravne zaštite obvezuju se svojim osiguranicima, kada im je potrebna pravna pomoć, ponuditi, odnosno preporučiti odvjetnike s kojima su sklopili navedene ugovore o partnerstvu, a s druge strane, odvjetnici koji su partneri osiguratelja pružaju usluge po sniženoj tarifi, odnosno sniženim naknadama za one klijente koji su osiguranici osiguratelja s kojim takvi odvjetnici imaju sklopljen partnerski ugovor (Van Bühren, 2007, 3607). Na taj način, odvjetnici si osiguravaju stalan priliv klijenata, a

time i sredstava, a osiguratelji pak imaju niže troškove u plaćanju odvjetničkih naknada.

U posljednje vrijeme može se primijetiti da osiguratelji, pritisnuti žestokom konkurencijom, nastoje pridobiti osiguranike ponudom pokrića OPZ-a koje čim više odgovaraju njihovim potrebama, odnosno pružanjem novih pokrića u područjima u kojima ono nije do tada postojalo. Drugim riječima, na djelu je posvemašnja inovativnost među osigurateljima pravne zaštite. Primjerice, u Austriji se pruža pravna zaštita koja se odnosi na uporabu motornih vozila na način da se osiguranicima olakša osiguranje pravne pomoći kod lakših tjelesnih ozljeda zadobivenih u prometnoj nesreći (kao posljedica uvođenja zakonske odredbe da se u kaznenom postupku ne može ostvariti pravo na naknadu štete ako je ozljeda kao posljedica prometne nezgode trajala manje od dva tjedna) (Slavnić, 2013, 387). Potom, uvodi se pokriće pravne zaštite s područja mobinga, *stalking-a* (praćenja i zastrašivanja), te u predkaznenim postupcima. Novost je i pravna zaštita u vezi sporova iz ugovora osiguranju, te pokriće troškova pravne pomoći na putovanjima (prvenstveno turističkih na kojima najčešće gravitiraju osiguranici iz EU) uz angažiranje lokalnog pravnog zastupnika (odvjetnika). Najnovija ponuda pokrića odnosi se na osiguranje troškova pravne zaštite pacijenata kojeg je u Njemačkoj 2010. godine uveo „DAS.” Ova vrsta pokrića predstavlja poseban ugovor o osiguranju koji je vezan za privatno zdravstveno osiguranje, a pokriva troškove pravne zaštite pacijentima kada se upuštaju u sporove u vezi kvalitete medicinske usluge, medicinskih savjeta i njege, s bolnicama, doktorima medicine i ostalim zdravstvenim osobljem i zaposlenima u zdravstvu (Slavnić, 2013, 390). U Austriji je 2010. godine uvedeno posebno pokriće koje je specijalno kreirano za tzv. jednopersonalna poduzeća, odnosno poduzeća s jednim vlasnikom (Slavnić, 2013, 388). Radi se o malim podzećima čije se potrebe razlikuju od onih za srednja i velika poduzeća, što je trebalo uzeti u obzir i u ponudi za pokriće troškova pravne zaštite.

Osim ponude novih pokrića suvremene tendencije razvoja OPZ-a ogledaju se i u povećanju svote osiguranja, što je izravna posljedica povećanja odvjetničkih tarifa i sudskih pristojbi. Primjerice, pojedini osiguratelji u Austriji imaju svotu osiguranja i do 120.000 eura, a u Njemačkoj i do 300.000 eura (Slavnić, 2013, 387,392).

6. ZAKLJUČAK

Od pojave prvog osiguratelja pravne zaštite pa do danas, razvoj OPZ-a karakterizira stalan rast i širenje. Između dva svjetska rata, osiguranje pravne zaštite proširilo se iz Francuske na Njemačku, Švicarsku, Belgiju.

¹² Kao dobar medij za pružanje pravnih savjeta spominje se Internet, e-mail i sl. Zatim, navodi se mogućnost i telefonskog savjetovanja (Heisen, 1997, 76-77). U složenijim pravnim stvarima osiguranik neposredno surađuje sa zaposlenikom osiguratelja pravne zaštite pravne struke, te se formira spis predmeta, pokušava se stupiti u kontakt s protivnom stranom i s njom postići nagodba za rješenje sporne situacije bez sudjelovanja pravosudnog aparata (Moerland, 2006, 8).

Isprva je nudilo samo pokriće pravnih troškova vlasnicima automobila i sportašima. Nakon Drugog svjetskog rata proširilo se po cijeloj Europi i svijetu. Razumljivo, najprije u zemlje tadašnje tzv. zapadne Europe, a potom i u sve današnje zemlje Europske unije. Konkurencija među osigurateljima pravne zaštite prisilila ih je da prošire ponude osigurateljskih pokrića izvan automobilske pravne zaštite na veći broj situacija u kojima može doći do potrebe za pružanjem pravne pomoći.

Međutim, u uvjetima gospodarske krize i smanjenog rasta, pa čak i pada na tržištu osiguranja, osiguratelji pravne zaštite nalaze se pred novim izazovima kako bi smanjili svoje troškove poslovanja, ali s druge strane i dalje pružali kvalitetno osigurateljsko pokriće. Smatramo da bi se buduće djelovanje osiguratelja pravne zaštite moglo odvijati u dva smjera. Prvi je tijesna suradnja između osiguratelja pravne zaštite i odvjetnika. O tome svjedoči i primjer iz Njemačke gdje se sklapaju partnerski ugovor s odvjetnicima pri čemu bi odvjetnici pružali usluge po sniženoj tarifi. Drugi smjer odnosi se na to da osiguratelji pravne zaštite pružaju pomoć svojim osiguranicima u rješavanju pravnih problema različ-

tim savjetima kako riješiti pravni problem prije formalnog pokretanja sudskih ili drugih postupaka. Ovdje bi spadalo i preventivno savjetovanje, ali i mogućnost da osiguratelji pravne zaštite sudjeluju na neki način u alternativnom rješavanju sporova.

No, kako se radi o tome da bi osiguratelji pravne zaštite obavljali i poslove pravnog savjetovanja, sve gore navedene prijedloge valjalo bi uskladiti s propisima o odvjetništvu koji, bar što se tiče Hrvatske, još uvijek priznaju odvjetnicima isključivo pravo pravnog zastupanja i savjetovanja klijenata. S druge strane, valjalo bi odvjetničkom tarifom predvidjeti mogućnost popusta na odvjetničke usluge kada se one pružaju putem osigurateljskog pokrića pravne zaštite. Ako bi osiguratelji pravne zaštite doista uspjeli u takvoj ideji, onda bi se s pravom mogli nazvati dobavljačima pravnih usluga. Osiguranik pravne zaštite bi jedino trebao platiti premiju osiguranja, a za svu ostalu komunikaciju s pravnim zastupnicima i zastupanje u pravnim postupcima (ako nastupi osigurani slučaj, spor) pobrinuo bi se njegov osiguratelj pravne zaštite.

Loris BELANIC, PhD,

Assistant Professor, Faculty of Law, Rijeka

The historical development of legal expense insurance

UDC: 368:34(091)

Systematic Scientific Work

SUMMARY

This paper gives an account of the historical development of legal expense insurance as a branch of insurance aiming to cover all legal expenses that the policyholder may incur in a situation in which they are in need of legal aid. The history of legal expense insurance can be divided into four periods. The first period, which lasted until 1917, was the time which saw the emergence of some basic forms of associations who assumed the duty of paying legal costs incurred by their members (La Sou Medical 1897, Physicians' Defence Company 1899, Schutzverein deutscher Reeder 1901, Versicherungsverein der Haus- und Grundbesitzer A. G. 1910). The second period began in 1917 in Paris with the foundation of DAS, the first mutual company offering legal expense insurance. The company provided coverage for legal expenses for anyone who signed an insurance policy. However, it was initially particularly oriented towards providing the coverage

for car owners and sportsmen. By the beginning of World War II, DAS expanded to neighboring countries (Germany, Belgium and Switzerland) and a number of new legal expense insurers appeared on the market. The third period in the development of LEI began after the end of World War II, with the rise of automobile tourism. This period saw a massive increase in the number of legal expenses insurance policies throughout Europe. The emergence of legal expenses coverage which was not restricted to car owners added new impetus to the spread of legal expense insurance. Legal expense insurance is also regulated and coordinated at EU level by the Directive 87/344/EEC. Finally, the last stage in the development of LEI began at the dawn of the 21st century, and it is marked by close cooperation between legal expense insurers and attorneys (who sign partnership contracts). Furthermore, in order to reduce legal costs, or, in other words, their own costs, legal expense insurers take preventive measures and advise

their policyholders on how to avoid situations which may lead to disputes.

Key words: insurance, historical development, legal protection, legal expenses

LITERATURA (REFERENCES)

- Bühren Van, H., Plote, H. , (2007). *ARB Rechtsschutzversicherung Kommentar*, Verlag C. H. Beck: München.
- Bühren Van, H. (2007). *Rechtliche Probleme in der Zusammenarbeit mit Rechtsschutzversicherern*, NJW, 50, 3606-3610.
- Cornelius-Winkler, J. , (2006). *Rechtsschutzversicherung, Ein Leitfaden für die Praxis*, Verlag Versicherungswirtschaft: Karlsruhe.
- Council Directive 87/334/EEC of 22 June 1987 on the coordination of laws, regulations and administrative provisions relating to legal expenses insurance, *Official Journal*, L 185.
- Fagnart, J. L. (2002). *A lawyer's point of view*, RIAD Congress, Basel, dostupno na:
http://www.riad-online.eu/fileadmin/documents/homepage/events/past_events/Basel/fagnart_e.pdf, 1-12, 10. 1. 2014.
- Gazivoda, J. (2009). Spor C-199/08, dr Erhard Eschig vs Uniqa Sachversicherung AG, *Revija za pravo osiguranja*, 3-4, 94-101.
- Gleichmann, R. (2006). *Legal Expenses Insurance – Now and the Future*, Riad Congress in Paris on 22. 09. 2006. , dostupno na:
http://www.riad-online.eu/fileadmin/documents/homepage/events/past_events/Paris/Gleichmann_en.pdf, 1-12, 3. 1. 2014.
- Harbauer, W. (1986). *Aktuelle rechtliche und wirtschaftliche Probleme in der Rechtsschutzversicherung*, Mannheimer Vorträge zur Versicherungswissenschaft, Institut für Versicherungswissenschaft der Universität Mannheim, Verlag Versicherungswirtschaft: Karlsruhe.
- Harbauer, W. (2004). *Rechtsschutzversicherung, Kommentar zu den Allgemeinen Bedingungen für die Rechtsschutzversicherung (ARB 75 und ARB 94/2000)*, Verlag C. H. Beck: München.
- Heisen, A. (1997). *Kundesorientiertes Schadenmanagement am Beispiel der Rechtsschutzversicherung*, Verlag Versicherungswirtschaft: Karlsruhe.
- Horvat, M. (1977). *Rimsko pravo*, Školska knjiga: Zagreb.
- Isola, C. , *Legal Expenses Insurance: Origins and Developmet*, RIAD, dostupno na:
http://www.riad-online.net/fileadmin/documents/homepage/publications/general_publications/Historical_brochure.pdf, 3. 1. 2014.
- Landwehr, G. (1975). *Genossenschaftliche rechtsverfolgung im Mittelalter*, u: *Studien zur Rechtsschutzversicherung in europäischen Ländern und in den Vereinigten Staaten*, redaktor: Möller, H. , Verlag Versicherungswirtschaft: Karlsruhe, 45-78.
- Linssen, M. , Mathy, F. A. (2003). *Rechtsschutzversicherung, u: Haftpflichtversicherung, Rechtsschutzversicherung*, Verlag Versicherungswirtschaft GmbH: Karlsruhe.
- Moerland, J. (2006). *Legal Protection Insurance in the Netherlands: Effective and Efficient Access to the Law*, RIAD Congress in Paris, dostupno na:
http://www.riad-online.eu/fileadmin/documents/homepage/events/past_events/Paris/Moerland_en.pdf, 1-14, 13. 1. 2014.
- Non-life Premiums of European Insurers, dostupno na:
<http://www.insuranceeurope.eu/facts-figures/statistical-series/non-life,13.1.2014>.
- Pehar, V. (2006). Osiguranje pravne zaštite kao novi proizvod na tržištu osiguranja BiH, u: Talijan D. (urednik): *Štete u osiguranju motornih vozila* (109-113), Neum: EIB Internationale - Centar za motorna vozila.
- Pfennigstorf, W. (1975). Legal Expense Insurance, *The American Journal of Comparative Law*, 23(3), 451-489.
- Slavnić, J. (2013). Osiguranje troškova pravne zaštite pacijenata, *Pravni život*, 11, 383-398.
- Sonderbedingungen für den D. A. S. Patienten-Rechtsschutz. (2009), dostupno na: http://www.dkv.com/productdb_img/pdf/VF474-3A.pdf, 20. 1. 2014.